

واکاوی ظرفیت‌های نمایشی منطق الطیر عطار با رویکرد بررسی و مقایسه‌ی اقتباس‌های داخلی و خارجی از این اثر برای تأثیر

طیبه پرتوی‌راد^۱ - محمد شهباز^۲

چکیده

منطق الطیر عطار نیشابوری هم در قالب و ساختار ارائه‌ی مفاهیم و هم در محتوا و ارزش معنایی، دارای اهمیت بسیار است. این منظومه با داشتن پشتوانه‌ی فرهنگی گسترده در تاریخ بشر، همچنین داستانی منسجم و قدرتمند، توانسته است در طول تاریخ به حیات خود ادامه دهد و در اذهان مخاطبان بسیار، تأثیرگذار باشد. منطق الطیر، جزء معدود آثار ادبی ایران است که در دهه‌های اخیر با اقبال نمایش‌نامه‌نویسان ایرانی و خارجی مواجه شده و بارها بر روی صحنه‌های نمایش ایران و کشورهای مختلف جهان، به اجرا درآمده است. در این مقاله ضمن بررسی پیشینه‌ی تاریخی و فرهنگی منطق الطیر، وجوه تمایز اقتباس ژان-کلود کریر از اقتباس‌های ایرانی، بر اساس تفاوت در ساختارهای تأثیری و نوع اقتباس، به روش توصیفی-تحلیلی بررسی و تبیین می‌شود.

واژه‌های کلیدی

منطق الطیر عطار، ادبیات عرفانی، ظرفیت‌های نمایشی، اقتباس.

مقدمه

بهره‌مندی هنرهای نمایشی از ادبیات پیشینه‌ای تاریخی و گسترده دارد. بهره‌گیری یونانیان در نمایش‌های خود، از ایلید و ادیسه‌ی هومر و یا متون ادبی‌ای که هیچ نام و نشانی از آن‌ها باقی نمانده است، همچنین استفاده‌ی نمایش‌نامه‌نویسان از داستان‌های عاشقانه و تاریخی و مذهبی و... در طول اعصار مختلف، حکایت از ارزش ادبیات به‌ویژه قصه و داستان در شکل‌گیری نمایش دارد زیرا اقتباس از متون ادبی علاوه بر افزایش ظرفیت‌های نمایشی، ساختار و بیان نمایشی را هم تقویت می‌کند.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، ایران (نویسنده مسئول) t.partovirad@gmail.com

** دانشیار دانشگاه هنر تهران، ایران shahba@gmail.com

اگرچه نمایش با تعریف ارسطویی آن در ایران تا عصر مشروطه شکل نگرفت ولی از آنجا که اغلب محققان معتقدند سرچشمه‌ی تأثر داستان‌سرایی است، در ادب کهن ایران هم متونی موجود است که بنا بر عناصر مشترک بین ادبیات نمایشی (drama) و ادبیات داستانی (fiction)، دارای ظرفیت‌های نمایشی است.

علی‌رغم قبول آشفتگی تعاریف نمایشو معضل فهم فلسفی تفاوت نمایشبا ادبیات داستانی، در بین پژوهشگرانی که به بررسی جنبه‌های نمایشی ادبیات کهن می‌پردازند، باید پذیرفت برخی از این کوشش‌ها نه به دنبال تعمیم پاره‌ای از نظریه‌های نمایشی و اثبات این‌همانی ویژگی‌های دراماتیک یا گاه سنت نمایشی در آن‌هاست، بلکه به دنبال اثبات این مطلب است که متون ادبی ایرانی در پیوند با ساختارهای نمایشی و با اقتباس می‌تواند نیازهای نمایشی جامعه‌ی ایرانی و حتی جهانی را در حوزه‌های انسانی و عرفانی تأمین کند و در الگوهای مختلف ارسطویی و اپیک و... به نمایش درآید.

منطق‌الطیر عطار نیشابوری یکی از این آثار است که با داشتن ساختار داستانی منسجم همچنین عناصر مشترک بین درام و داستان از جمله شخصیت‌پردازی، گفت‌وگو، صحنه‌پردازی و... راه را برای اقتباس از خود در قالب‌های مختلف هموار ساخته است. تجربه عملی ژان-کلود کریر در اقتباس از منطق‌الطیر و پیتر بروک در نمایشی کردن آن نشان داد نمایشی کردن متون کهن ادبی، نه تنها از ارزش‌های سنت غنی شعری و ادبی ما نمی‌کاهد بلکه می‌تواند آن‌ها را در سطحی وسیع‌تر و گسترده‌تر رواج داده، توجه مخاطبان بیشتری را برانگیزاند و «آن چیزی را که کتاب کوشیده است طی سالیان به دست آورد به جوشش درآورد و به طرز شگفت‌انگیزی روشنی دهد» (جوانمرد، ۱۳۸۳: ۱۱۹).

سهمی از متون نمایشی در غرب را اقتباس از ادب رمزی، به خود اختصاص داده است. «ادبیات رمزی اروپا که در اواخر قرن ۱۹ با ظهور پیش‌قدمانی چون بودلر و ورنل و رمبو (در فرانسه) و ادگار آلن پو (در آمریکا) پدید آمد، دامنه‌اش تا قرن بیستم گسترش یافت و در بعضی آثار پل کلودل، آندره ژید، پل والری، گیوم آپولینر و به‌ویژه استفان مالارمه، مجال نمود یافت». (ستاری، ۱۳: ۱۳۷۰). موضوع برخی از این آثار رمزی را در سراسر جهان، درک حقیقت و یافتن مطلوب آرمانی در طی مراحل گوناگون سیر و سلوک و سفر تشکیل می‌دهد. از جمله‌ی این آثار می‌توان به نمایش‌نامه‌های «پرنده آبی» معروف‌ترین اثر موریس مترلینگ؛ «براند» اثر ایسن و «در انتظار گودو» اثر بکت اشاره کرد که به منطق‌الطیر عطار نیشابوری بسیار نزدیک است.

بهره‌گیری عطار از فابل اثر او را مانند آثار ازوپ، هوراس، ژان دو لافونتن و... تمثیلی ساخته است و توجه به بن‌مایه‌ی سفر منطق‌الطیر را مشابه آثار فاخری همانند *ادیسه* اثر هومر؛ *کمدی الهی* اثر دانته؛ *سیر و سلوک ترسا* اثر جان بانی‌ین، *افسانه قرون* اثر ویکتور هوگو، *جانانان مرغ دریایی* اثر ریچارد باخ، *منظومه فنیکس* اثر آن فریون، *اجلاس پرنندگان* اثر چاوسر، *نقاب مرگ سرخ* اثر ادگار آلن پو در ادبیات غرب، همچنین *یوگا سوتره‌های پاتنجلی*، *علی طریق* / *رم* اثر نسیب عریضه و قصیده «یادداشت‌های بشر حافی صوفی» اثر صلاح عبدالصبور در ادبیات شرق کرده است. عطار در منطق‌الطیر «در جستجوی واقعیتی است که فراتر از رؤیاهای او باشد، مؤلف‌نه فقط کمر همت به خدمت چنین واقعیتی می‌بندد که می‌کوشد ثمره‌های تخیل و تصور خود را در پهنه جهانی پرورش دهد که از او فراتر و برتر است» (کریر، ۱۳۷۹: ۷۵) این اثر با «بیانی که به‌راستی جهانی و عالم‌گیر است و به سهولت از همه‌ی موانع فرهنگی و اجتماعی فرامی‌گذرد، می‌تواند مردمان رنگارنگ و نه یک‌دست را تحت تأثیر قرار دهد» (Banu, 1982: 256).

منطق‌الطیر معروف‌ترین اثر عرفانی عطار، بالغ بر ۶۶۷ بیت است. «این منظومه‌ی عالی کم‌نظیر که حاکی از قدرت

ابتکار و تخیل شاعر در به کار بردن رمزهای عرفانی و بیان مراتب سیر و سلوک و تعلیم سالکان است، از جمله شاهکارهای زبان فارسی (صفا، ۱۳۸۱: ۸۶۳ و فروزانفر، ۱۳۷۴: ۳۱۳) و یکی از برجسته‌ترین آثار عرفانی در ادبیات جهان است که شاید پس از مثنوی شریف جلال‌الدین مولوی، هیچ اثری در ادبیات منظوم عرفانی، در جهان اسلام، به پای این منظومه نرسد. در این کتاب لطیف‌ترین بیان ممکن از رابطه‌ی حق و خلق و دشواری‌های راه سلوک عرضه شده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۳۵). این اثر در یک نظام رمزی آنچه را صوفیه در طی سلوک روحانی خویش سیر الی الله می‌خوانند، تمثیل می‌کند. در این نظام رمزی سیمرخ کنایه از جناب قدس، هدهد کنایه از مرشد و دلیل راه و هر یک از مرغان طیار سیار کنایه از احوال ویژه یک سالک طریق است که چارچوب قصه و پاره‌ای از جزئیات آن از رساله *الطیرابن‌سینا* و امام غزالی و یا از ترجمه‌ی فارسی آن که پرداخته‌ی احمد غزالی است، اخذ شده است ولی قصه‌های فرعی و گفت‌ووشنودهای عارفانه بین مرغان، منظومه او را از اینکه مجرد نظم یک قصه‌ی پیش‌پرداخته باشد برتر می‌نشانند و از مأخذ آن به مراتب جالب‌تر و پرشور و حال‌تر (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۹۴-۹۳) می‌سازد. ساختار منطق الطیر به شکل قصه در قصه و در سطوح مختلف روایی است. حکایت منطق الطیر، روایت دربرگیرنده یا سطح فراداستانی (metafiction) است که عطار در بطن آن، روایت شیخ صنعان و ۱۷۳ حکایت درون‌ه‌ای (metadiegetic) مختلف را گنجانده است. این خرده‌روایت‌ها یا داستان‌های فرعی، هم به زیبایی حکایت دربرگیرنده افزوده‌اند و هم برخی از آن‌ها، به صورت مستقل دارای ارزش ادبی و نمایشی هستند.

پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی ابعد مختلف منطق الطیر پژوهشگران بسیاری از جمله مجتبی مینوی، بدیع‌الزمانه فروزانفر، عبدالحسین زرین‌کوب، تقی پورنامداریان، شفیعی کدکنی و... به تحقیق پرداخته‌اند. درباره‌ی اقتباس عملی از آثار عطار به ویژه منطق الطیر به عنوان اثری عرفانی و رمزی برای نمایش‌نامه تاکنون کوشش‌های فراوانی صورت گرفته است که در بخش مقایسه‌ی اقتباس‌های ایرانی و خارجی از آن‌ها سخن به میان می‌آید ولی از بعد نظریج سه پایان‌نامه با نام‌های «بررسی جنبه‌های نمایشی داستان شیخ صنعان عطار نیشابوری»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد شهاب مجدی در دانشگاه تربیت مدرس (۱۳۸۰)، «بررسی جنبه‌های نمایشی در شماری از داستان‌های تذکره‌الاولیاء عطار نیشابوری» پایان‌نامه کارشناسی ارشد فهیمه سهیلی‌راد در دانشگاه تربیت مدرس (۱۳۸۲) و «تأویل جنبه‌های ادبی و نمایشی «منطق الطیر» عطار «مجمع مرغان» ژان-کلود کریر» پایان‌نامه کارشناسی ارشد لیلا منتظری در دانشگاه تربیت مدرس (۱۳۸۸) و برخی مطالب پراکنده در فضای مجازی و اینترنت، کوشش‌های شاخصی صورت نگرفته است. در این مقاله ضمن توجه به پیشینه‌ی حکایت منطق الطیر، به روش توصیفی-تحلیلی وجوه تمایز اقتباس‌های ایرانی و خارجی این اثر بر اساس تفاوت در ساختارهای تأثیری و نوع اقتباس بررسی و تحلیل می‌شود.

پیشینه تاریخی و وجوه بینامتنی داستان منطق الطیر

اگرچه پیشینه‌ی اعتقاد بشر درباره‌ی ابعاد غیرجسمانی و روح و روان انسان و تشبیه آن به شکل پرنده و پرواز روان انسان، به اقوام بدوی می‌رسد ولی شکل پیشرفته‌تر این اعتقاد به مصریان و هندیان قدیم برمی‌گردد. این اعتقاد در باورهای مصریان در «ایخو» [مرغی که نشانه روح «بع» است و پس از مرگ از بدن خارج شده و به آسمان صعود

می‌کند] و در باورهای هندوان در اوپانیشادها بازتاب داشت (ناس، ۱۳۷۳: ۵۸) و شکل تکامل‌یافته‌تر این باور در یونان در اندیشه‌های پارمنیدس و افلاطون ظهور و بروز یافت (خراسانی، ۱۳۸۷: ۲۸۶ و لطفی، ۱۳۶۷: ۲۱۹). اگرچه از وجود این اندیشه در ایران پیش از اسلام مدارک مستندی موجود نیست ولی به نظر می‌رسد «در ادبیات پیش از اسلام ایران چنین داستانی وجود داشته و با تحولات فرهنگی جامعه [پس از اسلام] تغییراتی در آن روی داده تا به دست این نویسندگان رسیده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۱۳). به‌هرروی، اوج آن باورها با بیان جنبه‌ی رمزی «منطق‌الطیر» در قرآن کریم در داستان حضرت سلیمان (نمل / ۱۶) در اعتقادات مسلمانان هم نمود پیدا کرد، این اعتقادات که از همان ابتدا به بعد آسمانی و فراجسمانی انسان اشاره داشت، بنا به اغراض فلسفی، عرفانی، اجتماعی و سیاسی در رساله‌ها و کتاب‌ها و حکایات مختلف میان مسلمانان توسعه یافت و هر کس با تخیل و نگاه فلسفی و عرفانی خود، روایتی از آن را گاه با پی‌رنگ‌های متفاوت به وجود آورد.

ابوبکر عتیق سوربانی یا سورآبادی، ابوالرجاء چاچی، احمد غزالی، عین‌الفضات همدانی، سنایی غزنوی، افضل‌الدین بدیل بن علی شروانی حقایقی خاقانی، شیخ شهاب‌الدین سهروردی، ابن‌سینا، نجم‌الدین رازی، عزالدین عبدالسلام بن احمد بن غانم مقدسی و سیدای نسفی و... در آثار خویش از *منطق‌الطیر* و سفر پرندگان برای رسیدن به سیمرخ سخن رانده‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۰۲-۱۳۸؛ پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۴۲۳-۴۲۴؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۹۴). در تمام این قرون، مهم‌ترین و بهترین اثری که به این موضوع پرداخته است، *منطق‌الطیر* عطار نیشابوری است. این اثر که «به‌مانند شعر حافظ، هر جزء آن را می‌توان در آثار متفکران و شاعران و نویسندگان قبل از عطار، پیدا کرد، اثری است که هیچ‌گاه جامعه‌ی بشری و فرهنگ انسانی از آن نمی‌تواند بی‌نیاز باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۰۸). اجماع پژوهشگران *منطق‌الطیر* عطار بر این است که عطار در پی‌رنگ منظومه‌ی خود به دو اثر *رساله‌الطیر* ابن‌سینا و *رساله‌الطیر* احمد غزالی نظر داشته است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۱۲ و زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۹۴)، بی‌آنکه [آنان] همچون عطار به توصیف واقعیت‌گرا از احوال پرندگان از یک‌سو و به‌کارگیری تمثیل‌های گوناگون و بسیار از سوی دیگر مبادرت ورزند (کریر، ۱۳۷۹: ۶۵). این پیشینه نشان می‌دهد علی‌رغم تفاوت‌های ظاهری ادیان و اقوام و انسان‌ها، باور به پرواز روح انسان و وجود عالمی غیر از این عالم و اتصال آدمی به آن در تمامی تمدن‌ها و اقوام بشری سابقه دارد، اسطوره‌ای که می‌تواند خرد جمعی بشریت را دوباره به یگانگی و وحدت انسان و خدا فراخواند. همچنین نشان می‌دهد تعدد آثار تولید شده در زمان‌ها و از جانب افراد مختلف نه تنها بد نیست، بلکه توانسته است در خلق شاهکار عطار مثمر‌تر واقع شود و اثر او را از نظر موضوع به اثری جهانی مبدل سازد.

مقایسه‌ی اقتباس‌های داخلی و خارجی از *منطق‌الطیر* عطار

۱. تفاوت در نوع اقتباس

پس از آشنایی‌های اولیه ایرانیان با تآتر و سینما و اقبال مردم به آن در سال‌های انقلاب مشروطه، زمینه‌های اقتباس ادبی در ایران شکل گرفت. این روند که در سینما با فعالیت‌های هنری «عبدالحسین سپنتا و اقتباس از آثار کهن ادبی‌ای چون «شاهنامه»، «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» (مرادی، ۱۳۶۸: ۲۱) آغاز شده بود در تآتر هم تسری یافت. نبود مستندات و آرشیوی درخور برای این نمایش‌نامه‌ها و آثار اجرایی اقتباسی به‌ویژه در تآتر، چه سال‌های قبل از انقلاب جمهوری

اسلامی و چه بعدازآن دسترسی به اطلاعات کامل در این خصوص را برای همگان دشوار ساخته است. از پیش از انقلاب تاکنون نمایش‌نامه‌هایی با اقتباس از منطق الطیر عطار به نگارش درآمده‌اند که می‌توان «سیمرغ و سی مرغ» نوشته‌ی علینقی منزوی، «سی مرغ، سیمرغ» اثر قطب‌الدین صادقی، «سیمرغ» به نویسندگی محمد چرمشیر، «به سوی سیمرغ» نوشته منصور خلج و «ویزای کوه قاف» نوشته پیام سعیدی و ولی الله داوری را از مهم‌ترین آن‌ها به شمار آورد و در مجموع نمایش‌های «هفت شهر عشق» به کارگردانی پری صابری، «دو مرغ آخر عشق» به نگارش و کارگردانی چیستا یثربی، «بوی خوش سیمرغ» به کارگردانی علینقی رزاقی، «ویزای کوه قاف» به کارگردانی مژگان ابطیحی و «سیمرغ» به نگارش و کارگردانی پیروز میرزایی همچنین نمایش‌های عروسکی «با پره‌های نرم بر ماه پیشانی‌اتاج نوزادی می‌بافد»، به نویسندگی نسیم احمدپور و کارگردانی مریم معینی و «سر به دار هستی» به کارگردانی فهیمه میرزاحسینیکه در ایران به اجرا درآمده‌اند را اقتباس تأثری از منطق الطیر عطار خواند. مهم‌ترین نمایش‌نامه اقتباسی از منطق الطیر در غرب، «مجمع مرغان» به نویسندگی «ژان-کلود کریر» است که توسط کارگردانانی از جمله پیتر بروک، پازنو و سهیل پارسا به اجرا درآمده است.

پویانمایی (انیمیشن) «سفر به سرزمین دور» به نگارش و کارگردانی ساسان پسیان، نمایش چندرسانه‌ای «منطق مرغان» (Logic of the Birds) به نگارش و کارگردانی شیرین نشاط و سوسن دیهیم و سریال پویانمایی «پرنده‌ها همانند ما» به زبان بوسنیایی از دیگر اقتباس‌های غیرتأثری این اثر در داخل و خارج از ایران به شمار می‌روند.

انواع اقتباس

اقتباس از متون ادبی به سه شیوه صورت می‌گیرد که عبارتند از: «انتقال (transposition): در این شیوه، یک قصه بدون کمترین تغییر آشکار یا دخالت نمایش‌نامه‌نویس و کارگردان تأثر به صحنه می‌رود؛ تفسیر (commentary): در این شیوه، به صورت عمد یا غیر عمد در داستان اصلی تغییراتی ایجاد می‌شود و درام با انجام این تغییرات شکل می‌گیرد. در این نوع اقتباس، هدف نه وفاداری صرف است و نه تخطی آشکار از متن اصلی؛ و قیاس (Analogy): این شیوه تخطی آشکار از منبع اصلی است و گویی از طریق آن نمایش‌نامه‌نویس کار هنری تازه‌ای خلق می‌کند» (Wagner, 1975: 222)؛ وام‌گرفتن (Borrowing): برخورد (Intersection) و وفاداری به تبدیل (Fidelity of transformation) (Andrew, 1980: 10) یا الف. وفاداری به هسته و نیروی اصلی روایت (وفادارانه)؛ ب. شیوه‌ای که هسته ساختار اصلی روایی را نگه می‌دارد و آن را دوباره تفسیر می‌کند و حتی در برخی موارد به شالوده‌شکنی منبع اصلی منجر می‌شود (غیروفادارانه) و ج. توجه به اثر ادبی تنها به مثابه یک ماده خام و تنها گرفتن جرقه اولیه از آن برای خلق اثری تألیفی (آزاد) (Klein and Parker, 1981: 9-10)، از دیگر اشکال این تقسیم‌بندی به شمار می‌روند.

۲. تفاوت در ساختار نمایشی

جدا از تفاوت در نوع اقتباس، نمایش‌نامه‌های ایرانی از نظر ساختار نمایشی با نمایش‌نامه اقتباسی خارجی هم متفاوتند. اقتباس‌گران از منطق الطیر از بین ساختارهای متداول ارسطویی، روایی (برشتی)، دوآر یا تودرتو (بکتی) و ایستا به دو ساختار ارسطویی و روایی بیش از ساختارهای دیگر توجه نشان داده‌اند.

به دلیل تعدد آثار اقتباسی در ایران از این منظومه، در این مقاله در ضمن برشماری مهم‌ترین ویژگی‌ها و یا

نقایصاقتباسی برخی از این آثار، وجوه تمایز آنها با مهم‌ترین نمونه‌ی اقتباس خارجی از این اثربیان می‌شود. مهم‌ترین و معروف‌ترین اقتباس تأثیرخارجی *منطق‌الطیر*، نمایش‌نامه «مجمع مرغان» یا «گردهمایی پرندگان» به نویسندگی «ژان-کلود کریر» است که نخستین بار توسط «پیتر بروک» به اجرا درآمد. بروک، کارگردان نامدار جهانی، در کوشش برای «آفرینش تأثیری که هرکجا که به اجرا درآید برای همه از خاص و عام قابل فهم باشد» (روز-اونز، ۱۳۹۰: ۲۲۹)، در ۱۵ ژوئیه ۱۹۷۹، به همراه ژان-کلود کریر، نمایش‌نامه‌نویس، فیلم‌نامه‌نویس، محقق و استاد سینما، براساس ترجمه‌ای از *منطق‌الطیر* عطار مربوط به قرن ۱۹ در فرانسه، به اقتباسی نمایشی از *منطق‌الطیر* شیخ فریدالدین عطار نیشابوری با عنوان «مجمع مرغان» برای جشنواره آوینیون پرداخت (ستاری، ۱۳۷۰: ۱۳ و کریر، ۱۳۷۹: ۶۴). این نمایش‌نامه تا امروز، به برخی از زبان‌های دنیا ترجمه شده و هم‌اکنون نیز در گوشه و کنار دنیا، در حال اجراست و نمایش‌های «مجمع مرغان» به کارگردانی پانزر و «*منطق‌الطیر*» یا «مجلس *مرغان*» به‌کارگردانی سهیل پارسا که در اروپا و آمریکا به اجرا درآمده است، از جمله نمایش‌هایی هستند که بر اساس این نمایش‌نامه به اجرا درآمده‌اند.

وجوه اشتراک و تمایز ظرفیت‌های نمایشی *منطق‌الطیر* در اقتباس‌های متفاوت نمایشی (تأثر)

در حوزه‌ی اقتباس از *منطق‌الطیر*، عده‌ای به اقتباس نوع اول (وفادارانه) از متن پرداخته‌اند و با نثرنویسی اشعار و ساده‌نویسی و تلخیص کوشیده‌اند متن ادبی را بی‌هیچ تغییری به نمایش‌نامه، مبدل سازند. نمایش‌نامه علینقی منزوی، منصور خلیج و نمایش‌نامه‌هایی که نمایش‌های پری صابری و تاحدودی پیروز میرزایی براساس آنها شکل گرفته است جزء این دسته از اقتباس‌ها به شمار می‌روند. این اقتباس‌ها غالباً روایت دربرگیر یا سطح فراداستانی (metafiction) که داستان پرواز مرغان برای یافتن سیمرغ است را دربرمی‌گیرد و شامل حکایت‌های میانی منظومه نمی‌شود. اقتباس کریر هم در زمره‌ی اقتباس‌های وفادارانه قرار می‌گیرد با این تفاوت که کریر کوشیده است علاوه بر حکایت اصلی *منطق‌الطیر* حکایت‌های میانی منظومه را هم تا حد امکان، در اقتباس خود بگنجانند. گروهی دیگر به اقتباس غیروفادارانه از متن رو آورده و در عین حفظ ساختار اصلی و موضوعی متن ادبی به نوآوری در نمایش اقدام کرده‌اند. «سی‌مرغ، سیمرغ» اثر قطب‌الدین صادقی و نمایش‌نامه «سر به دار هستی» جزء این دسته از اقتباس‌ها محسوب می‌شوند. «سیمرغ» به نویسندگی محمد چرمشیر و «ویزای کوه قاف» نوشته پیام سعیدی و ولی الله داوری را هم می‌توان اقتباس آزاد از متن *منطق‌الطیر* به شمار آورد.

وجوه اشتراک و تمایز ظرفیت‌های نمایشی *منطق‌الطیر* در ساختارهای متفاوت نمایشی (تأثر)

ارسطو اولین کسی بود که به تدوین و طبقه‌بندی عناصر اساسی درام همت گماشت و تأثیر بوطیقای او تاکنون بر عرصه‌های مختلف نمایشی باقی است. با گذشت قرن‌ها از پیدایش درام، این نوع ادبی تاکنون شاهد تغییرات بسیاری بوده است ولی باوجود تمام تفاوت‌ها، سایر اشکال درام از جمله اپیک، دوار و ایستا بر بنیاد تأثر ارسطویی شکل گرفته‌اند. عناصر ادبی مشترکبا نمایش، که بیش و کم در تمامی اقتباس‌ها از آن بهره گرفته شده، عبارت از: طرح (plot)، شخصیت‌پردازی (characters)، صحنه‌پردازی (setting) و موضوع و مضمون (subject and theme) است. این عناصر، خارج از الگوهای ارسطویی، اپیکی و دوار و... در انواع تأثر کهن و تأثر مدرن مشترک است و غالباً وجوه تمایز ساختارهای نمایشی با یکدیگر را، تفاوت در نوع به‌کارگیری همین عناصر تشکیل می‌دهد.

۳. طرح یا ساختارهای نمایشدر اقتباس‌های مختلف منطق الطیر

الف. ساختار ارسطویی

اکثر آثار اقتباسی نمایشی جهان وبالطبع ایران با تکیه بر ساختار ارسطویی، کهن‌ترین نمایش‌نامه‌ها با ساختار آن منطبق‌اند و می‌توان آنرا «معمول‌ترین ساختار نمایشی موجود» (Letwin, 197: 2008) دانست، به نمایش درمی‌آیند. ساختار نمایش ارسطویی مبتنی بر علت و معلول و به شکلی پیوسته با روایت خطی است؛ به این معنا که نقطه شروع، وسط و پایان روشنی دارد (قادری، ۱۳۹۱: ۵۸).

ب. ساختار روایی

اصطلاح اپیک (epic) در انگلیسی و (episch) در آلمانی واژه‌ای کهن است که در زمان‌ها و مکان‌های مختلف معانی متفاوتی داشته است. در اصطلاح ارسطویی، اپیک به نوعی حکایت اطلاق می‌شود که به وحدت‌های ارسطویی زمان و مکان پایبند نیست (تعاونی، ۱۳۹۲: ۳۷). ساختار روایی که از آن به اپیک، برشتی، تک‌پرده‌ای و... تعبیر می‌شود، ساختاری است که نخستین بار اروین پیسکاتور، کارگردان آلمانی آن را ابداع کرد و بر تولت برشت به عنوان نماینده‌ی شاخص این نوع تأثر در جهان شناخته شد (همایون، ۱۳۸۱: ۸۷). برخلاف تأثر ارسطویی که دارای وحدت‌های سه‌گانه زمان (time) و مکان (place) و عمل (action) است، تأثر روایی اپیزودیک (episodic) و بخش‌بندی شده است. در این ساختار، رویدادهای متفاوت نمایشی بدون آنکه ارتباط علت و معلولی در آن‌ها رعایت شود با مضمونی مشترک، به ما عرضه می‌شوند. رویدادهایی که هر یک می‌توانند به تنهایی به اجرا درآیند (قادری، ۱۳۹۱: ۵۸-۵۹). قطع کردن نمایش در زمانی که امکان رابطه و پیوند حسی نمایش‌نامه و مخاطب وجود دارد و از همه مهم‌تر روایت کردن درام به جای وقوع داستان و تجسم آن برای مخاطب از دیگر مشخصات این ساختار نمایشی است. علاوه بر وفاداری حداکثری کریر به متن، درباره‌ی وجه امتیاز اقتباس او در مقایسه با اقتباس‌های داخلی از منظومه منطق الطیر در بعد ساختار باید گفت که در ساختار حکایتی منطق الطیر، تعلیق عنصری است که مهم‌ترین کشش داستانی/نمایشی را در اثر ایفا می‌کند و ساختار گره‌افکنی، اوج و گره‌گشایی در مقایسه با آن از اهمیت کمتری برخوردار است. «تعلیق در این نوع ادبی/نمایشی به شیوه‌ی درام‌پردازی ارسطویی در یک خط داستانی واحد اتفاق نمی‌افتد بلکه به سبک و سیاق «قصه‌پردازی» و «نقل» ما، «واقعه در واقعه» و «گریز در گریز» است» (یاری، ۱۳۷۴: ۳۵). بدین ترتیب برخلاف خط روایی نمایش در اقتباس‌های ارسطویی و طنیکه معمولاً خطی است، خط روایی نمایش‌نامه کریر مانند منطق الطیر فاقد پیوستگی و دارای تقطیع است.

۴. تفاوت شخصیت‌پردازی در ساختارهای متفاوت اقتباس‌های مختلف منطق الطیر

شخصیت‌پردازی در داستان و نمایش به سه روش توصیف، کنش و گفت‌وگو صورت می‌گیرد. در ساختار ارسطویی، به دلیل محدودیت‌های تأثری، نمایش‌کردن شخصیت‌های منطق الطیر با دشواری‌هایی روبه‌روست زیرا وجود کشمکش‌های درونی شخصیت‌های اصلی حکایت و کمبود شخصیت‌های مخالف عینی و محسوس همچین تنوع فضا و مکان‌های مختلف و گاه انتزاعی، روند اجرای تأثر را با مشکل مواجه می‌سازد. حال آنکه کریر در تأثر روایی با به‌کارگیری راوی و نزدیک کردن ساختار نمایشی به ساختار روایی بر این دشواری‌ها فائق آمده است. در اثر او، برخلاف الگوی ارسطویی شخصیت‌ها بحران‌ساز نیستند بلکه موقعیت‌ها سازنده بحران‌های حکایت به شمار می‌روند.

الف. توصیف

در تأثر اپیکه مبتنی بر روایت است، کریر به راحتی توانسته است از عنصر راوی استفاده کند و یا بازیگران، رو به بیننده، تکه‌ای از نمایش را روایت کنند و خود را از دشواری‌های به نمایش کشاندن بعضی از قسمت‌های متن رها سازند و در عین حال بازیگران بتوانند به راحتی بی هیچ مشکلی در نقش‌های متفاوت منظومه منطق‌الطیر نقش بازی کنند. امری که در تأثر ارسطویی به راحتی امکان‌پذیر نیست و همین امر توصیف و بیان حکایت را در قالب نمایش اجرا دشوار می‌کند و در نتیجه مخاطب را با نمایشی کسالت‌آور و غیرجذاب مواجه می‌سازد.

ب. گفت‌وگو

گفت‌وگو یکی از عناصر مهم نمایش است. از جمله کاربردهای عنصر گفت‌وگو در درام «ایجاد روابط منطقی میان اجزای داستان، بیان و توضیح ویژگی و منش گویندگان، بازنمایی اندیشه‌ی ایشان، تصویرسازی و فضاسازی است» (گلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۷۶). گفت‌وگو در تأثر ارسطویی دارای نقشی اساسی است نقشی که در تأثر روایی به دلیل حضور راوی کم‌رنگ‌تر است. همین تفاوت به تأثر روایی امکان می‌دهد از گفت‌وگوهای طولانی منظومه منطق‌الطیر خود را برهاند و با این شگرد موجبات رخوت و دل‌زدگی مخاطب از نمایش را، از بین ببرد.

ج. کنش

برخلاف تأثر ارسطویی که در آن غالباً همه‌ی ماجراها حول محور یک موضوع و شخصیت واحد، رخ می‌دهد و بیننده در اصل، برای دیدن و دنبال کردن داستان نمایش‌نامه، به تأثر می‌رود تأثر روایی با شکستن وحدت عمل به شکلی عامدانه، از موضوعات و شخصیت‌های فرعی، استفاده می‌کند. در ابتدای نمایش‌نامه‌ها، انتهای آن را بیان می‌کند و می‌کوشد بیننده به جای «بعد، چه خواهد شد؟» به «چرا، این‌گونه شد؟» توجه نشان دهد. همین تغییر سوال ذهنی، مهم‌ترین تفاوت تأثر روایی و ارسطویی به شمار می‌رود و بر میزان اهمیت کنش شخصیت‌ها اثرگذار است. اساس نمایش در تأثر ارسطویی، «پری‌ریموقیتهای» به هم پیوسته‌ای است که مبتنی بر کنش هستند» (Freytag, 1894: 27). در این ساختار نمایشی شخصیت نمایشی کسی است که قصد رسیدن به هدفی را دارد و برای این قصد، حاضر است دست به عملی مؤثر و تعیین‌کننده بزند و با «عمل» خود، شرایط را تغییر دهد. به باور ارسطو «تراژدی بدون فعل به وجود نمی‌آید و لازمه‌ی فعل وجود اشخاص است که کردار از آن‌ها سر می‌زند» (ارسطو، ۱۳۸۷: ۲۲) اما به عقیده‌ی برشت «تأثر اپیک کاری به گسترش کنش‌ها برای بازنمایی موقعیت‌ها ندارد» (Benjamin, 1998: 16). کریر در نمایش‌نامه‌اش «بیشتر تردیدها و امتناع بعضی مرغان در همراهی با هدهد، که تقریباً ۸۰٪ اثر عطار از آن دودلی‌ها و طفره زدن‌ها فراهم آمده است را حذف می‌کند تا مرغان زودتر عازم سفر شوند» (ستاری، ۱۳۷۰: ۲۶-۲۷). یافتن عواطف ناب و عالی از جمله وسوسه‌های ماندن و حتی پا پس کشیدن و بازگشتن؛ میل رفتن و جستجوی حقیقت، برپاداشتن زنجیره‌ای محکم و بسیار پیچیده از روایت اصلی و حکایت‌های نمایشی و پردازش آن‌ها به شکل گفت‌وگوی نمایشی و مدون ساختن این کشمکش‌ها برحسب کنش نمایشی (کریر، ۱۳۷۹: ۶۵-۷۰)، از جمله اقداماتی است که کریر در راستای تحقق نسخه‌ی نمایشی مطلوب خود انجام می‌دهد. درحالی‌که دیگر آثار اقتباسی، یا موضوع متن منطق‌الطیر را کاملاً تغییر داده‌اند و یا همچون متن اصلی، تکیه‌گاه اصلی نمایش را بر گردهم‌آیی و بحث و جدل میان پرندگان بنیان گذاشته‌اند و به مراحل و مشکلات سفر که دربرگیرنده‌ی کنش و حرکت که مهم‌ترین رکن تمایز داستان و نمایش است، چندان وقعی ننهادند، امری که «روخوانی» و «نمایش‌خوانی» متن و کسالت مخاطب را به دلیل یکنواختی گفت‌وگوها در پی دارد و

بالتبع از کشش و جذابیت اثر می‌کاهد.

۵. تفاوت صحنه‌پردازیدر ساختارهای متفاوت اقتباس‌های مختلف منطق الطیر

هر داستان‌درجایی و در محدوده‌ای از زمان اتفاق می‌افتد. صحنه، ظرف زمانی و مکانی وقوع عمل داستانی است. تعبیر مفهومی زمان و مکان در صحنه‌ی داستان تا حدی شبیه مفهوم «میزانسن» در هنر نمایش است (مستور، ۱۳۸۴: ۷۵-۷۶ و عبادیان، ۱۳۷۲: ۱۵). الگوی تأثر روایی با تغییر در وحدت زمان و مکان و پیوستگی خطی، برخلاف تأثر ارسطویی که در آن همه‌ی اعمال نمایش در یک زمان و مکان داستانی حدوداً پیوسته و بدون انقطاع رخ می‌دهد، به کریر این امکان را داد که حکایت اصلی منطق الطیر را همراه با حکایت‌های درون متنی آن، به نمایش کشد و در اقتباس خود ساختار تو در تو و قصه در قصه‌ی منظومه‌ی عطار را حفظ کند. حال آنکه الزام به رعایت وحدت زمان و مکان و عمل این امکان را از اقتباس‌گران این منظومه با الگوی ارسطویی ستانده است و آن‌ها را، با توجه به محدودیت‌های اجرایی تأثر، مجبور کرده است که فقط به حکایت اصلی منطق الطیر بپردازند. دیگر اینکه برخلاف نمایش‌نامه‌های ارسطویی که برای ایجاد همذات‌پنداری همه در زمان حال، اتفاق می‌افتند، تأثر روایی روایت در گذشته است و همین شیوه‌ی روایی از مشکلات انطباق زمانی حکایت با نمایش می‌کاهد.

بروک در صحنه‌پردازیشود می‌کوشد همه‌ی نشانه‌های طبیعت را حذف و محو کند تا ذهن مخاطب را برای تخیل، کاملاً آزاد سازد. حال آنکه آثار اقتباسی ملهم از الگوی ارسطویی با دستورات صحنه‌ای و توضیحات جانبی و توصیه به کارگردان در به‌کارگیری انواع و اقسام آرایه (دکور)‌های نمایشی و افکت‌های صوتی و تصویری و بهره‌گیری از نورپردازی و ماسک‌ها و لباس‌های مختلف کوشیده‌اند به نشانه‌های صحنه و بازیگران و... بیفزایند تا بدین شکل به درک و دریافت مخاطب از نمایش یاری رسانند، درحالی که همین تزاحم و پراکندگی و تکرار از جذابیت اثر می‌کاهد و ذهن مخاطب را مغشوش و از توجه کامل به اثر و مفهوم آن، دور می‌سازد، مثلاً در نمایش «سیمرغ» کیومرث مرادی قصد دارد «از طریق مهندسی چیدمان صحنه، رویگردانی از روایت‌گری، بهره‌گیری از تکنیک‌های کلاژ و پاستیژ و ارجاع به متون گوناگون (بینامتنیت)، فضایی چندصدا و متکثر فراهم کند. متنی ناتمام و قطعیت‌گریز که جز از طریق مشارکت خودآگاه و ناخودآگاه تماشاگر به کمال معنایی خود دست نمی‌یابد» (چینی‌فروشان، ۲۸/۶/۱۳۹۱) ولی در این راه موفقیتی کسب نمی‌کند. اگرچه گاه با تدبیر درست کارگردان در نمایشی مانند «سر به دار هستی» این آرایه‌ها نیز به کار می‌آیند و بر لطف نمایش اقتباسی می‌افزایند.

۶. تفاوت موضوع و مضموندر ساختارهای متفاوت اقتباس‌های مختلف منطق الطیر

الف. موضوع

یکی از نکات حائز اهمیت در گزینش متونی که دارای ظرفیت‌های نمایشی است وجود موضوع مناسب در این آثار است زیرا بدون داشتن موضوع جذاب و مناسب کمتر متنی است که سایر وجوه داستانی یا نمایشی را دارا باشد. «موضوع مفهومی است که داستان درباره‌ی آن نوشته می‌شود و رخدادهای داستان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به آن مربوط است» (بی‌نیاز، ۱۳۸۸: ۵۰-۵۲) در پیشینه‌ی تاریخی و وجوه بینامتنی داستان منطق الطیر به‌طور مفصل به موضوع منظومه منطق الطیر و شمول آن به عنوان دغدغه‌ی جهانی انسان‌ها در فرهنگ‌های مختلف اشاره شد. سفری که در

دیدگاه معنوی برای یافتن سیمرغ حقیقت آغاز می‌شود می‌تواند کوشش انسان‌ها برای کسب موفقیت و یافتن آرزوهای خود در جهان مادی امروز را هم در برگیرد. مفهومی چند وجهی که در ایجاد ارتباط بیشتر افراد جهان با موضوع این منظومه، سهمی بسزا ایفا کرده است.

موضوع حکایت منطق الطیر غالباً در اقتباس نوع اول و تا حدود بسیار زیادی اقتباس نوع دوم تغییر چندانی نمی‌کند ولی در اقتباس نوع سوم نمایش‌نامه‌نویس خود را ملزم به کاربرد دقیق موضوع نمی‌داند و ممکن است در اقتباسش فقط رگه‌هایی از اثر دیده شود. موضوع نمایش‌نامه‌های کریر، علینقی منزوی، منصور خلج همچنین نمایش‌های پری صابری و تاحدودی پیروز میرزایی به دلیل اقتباس وفادارانه، با تغییراتی جزئی، با داستان منطق الطیر هم‌خوانی دارد. در اقتباس غیروفادارانه نمایش میرزاحسینی هم تاحدود زیادی موضوع حفظ شده است ولی در اقتباس‌های آزاد «سی‌مرغ، سیمرغ» قطب‌الدین صادقی، نمایش‌نامه «سیمرغ» محمد چرمشیر و «با پره‌های نرم بر ماه پیشانی‌ات تاج نوزادی می‌بافد» و... موضوع به فراخور نوع اقتباس تغییر کرده است.

موضوع نمایش‌نامه «سی‌مرغ، سیمرغ» نزاع پرندگان برای انتخاب پادشاه از بین خودشان است و «همین نزاع که می‌توانست با پرداختی درست به کنش و حرکت نمایش بیفزاید به اوج و فرودی دست نمی‌یابد و در حد گزارش‌دهی باقی می‌ماند» (امامی: ۱۳۹۱/۲/۳۰). در نمایش «با پره‌های نرم بر ماه پیشانی‌ات تاج نوزادی می‌بافد» موضوع نمایش بیان تنهایی‌ها و دغدغه‌های انسان امروزی است، تفاوت‌ها و تنوع پرندگان داستان عطار جای خود را به آدمک‌های عروسکی شبیه به هم و یکسانی داده است که نه بر اساس ظاهر و خصایل ذاتی خود، بلکه بر اساس نوع رفتار و نگاه خود از هم متفاوت‌اند، در این نمایش‌نامه هم «تجربه در حوزه‌ی متن و تلاشی که برای تلاقی با تجربه زیستی مخاطب بزرگسال امروزی‌اش دارد، تاحدی نیمه‌کاره باقی می‌ماند و دقیقاً از همین حوزه ضربه می‌خورد» (نمایشگر: ۱۳۹۰/۹/۱۱). در نمایش‌نامه «سیمرغ» هم «روند و جهانی که در منطق الطیر است واژگون شده و به‌نوعی هرچه متن پیش می‌رود اغتشاش و بی‌نظمی بیشتر می‌شود، از این جهت سمت‌وسوی کار نویسنده واژگون کردن کامل ساختار اصلی متن عطار است» (باقری: ۱۳۹۱/۶/۲۸). تاحدی که در اجرا نمایشی این اثر برای جذب مخاطب «این چرخه کاملاً به سیاق متن و به ساختار نرم متن منطق الطیر برمی‌گردد و کارگردان در اجرای خود این روند و حواله تاریخی را تغییر می‌دهد» (همان).

ب. مضمون

برخلاف تصور برخی که موضوع و مضمون را یکی می‌پندارند. درون‌مایه یا مضمون «سویهی فکری نویسنده را نسبت به موضوع داستان دربردارد» (Letwin: 94, 2008). در اقتباس‌های نوع اول داخلی از تفاوت در مضمون به دلیل اشتراکات دینی و فرهنگی و عقیدتی خبری نیست اما در اقتباس کریر اگرچه موضوع نمایش‌نامه او با منطق الطیر یکی است ولی مضمون حکایت آن دو کاملاً از هم متفاوت است و در تقابل با یکدیگر قرار دارد. «همت انسان برای استعلا بی‌یاری حق، بزرگ‌ترین تفاوت میان بینش عطار و جهان‌نگری ژان-کلود کریر و فرق اساسی دو گونه عرفان: عرفان ناسوتی و عرفان لاهوتی است» (ستاری، ۱۳۷۰: ۲۷)؛ در اقتباس‌های نوع دوم مضمون تاحدودی تغییر می‌کند ولی نه به آن میزان که برداشت مخاطب از متن اقتباسی را با متن اصلی دچار تشتت کند. به عنوان مثال در اثر میرزاحسینی «آنچه روایت نمایش تلاش دارد به آن برسد، مفهوم وحدت و حقیقت در لایه باطنی جهان در میان حکایاتی پراکنده است. در این راه تصویرسازی خلاقانه و پایبندی به عنصر نمایش است که اجرا را زنده نگه می‌دارد و از سخت کردن راه‌های ارتباطی نجات می‌دهد. آنچه عنصر بازی را در اثر می‌سازد، خلاقیتی فانتزی است که مدام کار

بازی‌ساز و عروسک‌گردان نمایش را برای مخاطب شگفت‌انگیز می‌کند» (نراقی: ۱۳۹۰ / ۶/۲۸)؛ در اقتباس‌های نوع سوم (آزاد) به دلیل عدم التزام اقتباس‌گر به موضوع مضمون هم بالطبع مورد توجه قرار نگرفته است و گاه کاملاً با مضمون مورد نظر عطار در تضاد است. به عنوان مثال در «ویزای کوه قاف» برخلاف صعود روحانی پرنندگان و رسیدن به حقیقت در منطق الطیر، مخاطب در قالبی فانتزی با زندگی پرندگانی روبروست که پایانی اسفانگیز و پوچ و یاس‌آلود دارند. پرندگانی که مبین نظرات نویسندگان نمایش‌نامه درباره‌ی مسائل و مشکلات اجتماعی‌اند (عمرانی: ۱۳۹۱ / ۸/۹). غالب آثار اقتباسی از منطق الطیر در این نوع اقتباسی می‌گنجند.

نتیجه

نمایش‌نامه‌های اقتباسیاز منطق الطیر در ایران در انطباق با ساختار تأثر ارسطویی و در خارج از ایران به شیوه تأثر روایی با ساختار تک‌پرده‌ای، نگارش و به نمایش درآمده‌اند. عمومیت ساختار ارسطویی در نمایش، عدم آشنایی و تسلط برخی از نمایشنامه‌نویسان ایرانی با شگردهای اقتباس و ساختارهای تأثری، پسند تأثر ارسطویی ذائقه‌ی مخاطب ایرانی و... از علل اقبال اقتباس‌گران ایرانی از ساختار ارسطویی به شمار می‌رود. کریر در ساحت ساختار برشتی، که به روایت‌پردازی منطق الطیر بسیار نزدیک است، توانست دست به نوآوری زند و اقتباس خود را در مقایسه با اقتباس‌های وطنی، در سطحی جهانی برجسته سازد ولی تفاوت در مضمون این نمایش لزوم دوباره‌نویسی نمایش‌نامه‌ای را با اتکا به باورها و اعتقادات عطار ایجاب می‌کند و می‌تواند به برخی از کج‌فهمی‌ها از تصوف و اسلام در غرب پایان بخشد و به فهم درست جهانیان از عرفان اسلامی یاری رساند. مقایسه‌ی اقتباس‌های داخلی با تجربه‌ی کریر و بروک نشان داد که با بهره‌گیری از الگوهای مختلف نمایشی به ویژه تأثر روایی می‌توان از متون ادبی ایرانی، آثار نمایشی فاخری ساخت. آثاری که به دلیل تفاوت در جهان‌بینی، شایسته‌ی توجه بیشتر و اقتباس‌های جدی‌تر و مؤثرتری است.

منابع

- ۱- امامی، صابر (۱۳۹۱). منطق الطیر عطار، دستمایه‌ی نمایش‌نامه‌نویسان (بررسی و تحلیل جنبه‌های نمایشی در آثار عطار). بیست و دومین مجموعه درس‌گفتارها درباره‌ی عطار. تهران: مرکز فرهنگی شهر کتاب.
<http://www.bookcity.org/news-1802.aspx>
- ۲- باقری، فارس (۱۳۹۱). نمی‌توانستم مثل عطار نیشابوری جهانی و فلسفی به امور نگاه کنم (نقد و بررسی اجرای «سیمرغ»). شانزدهمین نشست تأثر امروز. خبرگزاری مهر. <http://www.mehrnews.com/news>
- ۳- باکتر، تراویک (۱۳۷۳). **تاریخ ادبیات جهان**، ترجمه عربعلی رضایی. تهران: فروزان.
- ۴- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۹). **رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی**. چ هفتم. تهران: علمی- فرهنگی.
- ۵- تعاونی، شیرین (۱۳۹۲). **تکنیک برشت**. تهران: قطره
- ۶- جوانمرد، عباس (۱۳۸۳). **تأثر، هویت و نمایش ملی**. تهران: قطره.
- ۷- چینی‌فروشان، صمد (۱۳۹۱). «نگاهی به نمایش «سیمرغ» نوشته محمد چرم شیر و کارگردانی کیومرث مرادی». سایت ایران تأثر. <http://www.theater.ir/fa/reviews.php?id=30258>
- ۸- خراسانی، شرف‌الدین (۱۳۸۷). **نخستین فیلسوفان یونان**، تهران: علمی و فرهنگی.

- ۹- روز- اونز، جیمز (۱۳۹۰). *تأثر تجربی*. ترجمه مصطفی اسلامی. تهران: سروش.
- ۱۰- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). *صدای بال سیمرغ*. چ چهارم. تهران: سخن.
- ۱۱- ستاری، جلال (۱۳۷۰). گزارش و نمایش منطق الطیر در غرب. *فصلنامه تأثر*. ش ۱۵. ۱۱- ۴۸.
- ۱۲- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). *منطق الطیر*. چ سوم. تهران: سخن.
- ۱۳- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد دوم. چ دهم. تهران: فردوس.
- ۱۴- عابدی، محمود و تقی پورنامداریان، (۱۳۹۰). *منطق الطیر*. تهران: سمت.
- ۱۵- عمرانی، وحید (۱۳۹۱). از «منطق الطیر» و «مجمع مرغان» تا «آن قری بردز». سایتآتر اصفهان-<http://isfahan-theater.blogfa.com/cat-1.aspx>
- ۱۶- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۴). *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری*، چ دوم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۱۷- کریر، ژان- کلود و پیتر بروک (۱۳۷۹) «منطق الطیر عطار نیشابوری». ترجمه داریوش مؤدبیان. هنر. شماره ۴۶. صص ۶۴- ۷۶.
- ۱۸- لطفی، محمدحسین و رضا کویانی (۱۳۶۷). *دوره آثار افلاطون*. ج دوم. تهران: خوارزمی.
- ۱۹- مشکور، محمدجواد (۱۳۷۳). *منطق الطیر عطار نیشابوری*. چ چهارم. تهران: الهام.
- ۲۰- منزوی، علینقی (۱۳۵۹). *سیمرغ و سی مرغ*. تهران: سحر.
- ۲۱- مرادی، شهناز (۱۳۶۸). *اقتباس ادبی در سینمای ایران*. تهران: آگاه.
- ۲۲- ناس، جان (۱۳۷۳). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۲۳- نراقی، علیرضا (۱۳۹۰). «نگاهی به نمایش «سربه دار هستی»». سایت ایران تأثر. <http://theater.ir/fa/print.php?id=24901>
- ۲۴- نمایشگر (۱۳۹۰). «با پرهای نرم بر ماه پیشانی ات تاج نوزادی می‌بافد». <http://namayeshgar.com/?p=1323>
- ۲۵- همایون، نوراحمد (۱۳۸۱). *فرهنگ اصطلاحات تأثر*. تهران: نقطه.
- ۲۶- یاری، منوچهر (۱۳۷۴). «ساختار داستانی در درام ایرانی». *نقد سینما*. شماره ۵. صص ۳۱- ۳۵.
- 27-Banu, Geroges (1982). *Les voies de La creation theatralex*. X. p. 256-7.
- 28- Letwin, David & Joe Stockdale and Robin Stockdale (2008). *The Architecture of Drama*. Lanham: Maryland.
- 29- Wagner, Coeffrey (1975). *The Novel and the Cinema* (Fairleigh Dickihson University press Fublis Rutherford. N.J).
- 30- Andrew, Dudley (1980). *The well-worn Muse: Adaptation in Arthistory and theory*, in syndy conger And Janice R.welsch. Narrative strategies (west IIIons University press. Macomb.
- 31- Klein, Michel and Gillian Parker (1981). *The English Novel and the Movies*. Frederick Under Publishing. New York.
- 32- Benjamin, Walter (1998). *Understanding Brecht*. translated by Anna Bostock, Introduction by Stanly Mitchell. Bristol. Verso: London. New York.